

WAGENINGEN EN OMSTREKEN IN HET VERLOOP DER EEUWEN

EEN HISTORISCH-STEDEBOUWKUNDIGE STUDIE
— VAN EEN GEWEST EN VAN EEN STAD —
DOOR H. F. HARTOGH HEYS VAN ZOUTEVEEN

OVERDRUK UIT HET TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSHUISVESTING
EN STEDEBOUW Nos. 2 EN 3 1930

Met zeer veel genoegen voldoe ik aan het verzoek van de Redactie, om in dit tijdschrift naar aanleiding van de ontwikkelingsgeschiedenis van Wageningen en Omstreken, enkele der resultaten kenbaar te maken van mijn studie betreffende de eeuwenlange evolutie van het Nederlandsche land en volk. Dit zal mij aanleiding geven, om beginselen naar voren te brengen, die naar mijn overtuiging van algemeen belang zijn ten opzichte van stedenbouw en stadsuitbreiding.

Als inleiding zou ik, ter toelichting van die beginselen, de aandacht van den lezer gaarne willen vestigen op het plan voor afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee volgens de wetsontwerpen van Mei 1925. Volgens dit geniale plan zal het toekomstige IJsselmeergebied als één samenhangend geheel een natuurlijk, integreerend onderdeel uitmaken van het geheele Noord-Nederlandsche landschap. Hoofdzaak is voor ons, dat dit plan als het ware de gedachte suggereert, dat als gevolg van den afsluitdijk een landstreek uit de golven oprijst, die vóór de overvloediging haar ontstaan te danken zou hebben aan een eeuwenlange, natuurlijke evolutie. Indien men de gestyliseerde, door de dijken bepaalde oevers door een natuurlijke lijn vervangt, verkrijgt

bijv. het IJsselmeer den vorm van een zich trechtervormig verwijdend estuarium ¹⁾, zooals de IJssel in vroeger tijden zeer zeker had kunnen doen ontstaan. Het plan geeft nog alleen de groote verdeling van land en water; biedt echter de mogelijkheid, om in denzelfden geest hierop door te werken. De doorwrochte studie van de Commissie van den Stedebouwkundigen Raad, neergelegd in „Het toekomstig landschap der Zuiderzeepolders” is te beschouwen als de tweede stap in de goede richting ter verkrijging van een samenweaving van natuur, cultuur en menselijke samenleving.

Het plan voor het IJsselmeergebied is in zoover als een uitzondering te beschouwen, dat de ontwerper niet gebonden was aan een vroegeren toestand. Het doet er in dit geval niets toe af, dat in werkelijkheid volgens Romeinsche beschrijving de Vecht vroeger een estuarium vormde. Als regel zal echter de ontwerper van een uitbreidingsplan of van een streekplan rekening moeten houden

¹⁾ Een estuarium of estuair is één der twee typische vormen van een riviermond. Als de daling van het mondingsgebied vlugger geschiedt dan de ophooging door rivierslib, dringt de zee naar binnen en verwijdt de monding trechtervormig. Het medegevoerd materiaal doet buiten den riviermond zandbanken ontstaan.

met bestaande toestanden. Hij zal moeten ingrijpen in een ontwikkeling, die dikwijls in verkeerde richting gaat. Hij zal dus studie moeten maken van de in dit gebied aanwezige natuur en menselijke samenleving. Ook hij zal echter aan zijn ontwerp een evolutionistischen grondslag willen geven. Dan zal hij moeten teruggrijpen op een verleden, dat nu echter niet fictie, maar werkelijkheid is. Hij zal dus allereerst het runenschrift trachten te ontcijferen, dat natuur en mensch hebben gegrift op het betreffende gebied gedurende de eeuwen, die achter ons liggen.

Juist in en rondom Wageningen is dit runenschrift nog duidelijk te lezen. Vandaar dat ik dit gebied heb gekozen als uitgangspunt van mijn studie. De lezer zal mij echter wel willen veroorloven mij zoo nu en dan buiten het Wageningsch gebied te begeven. Dit is onvermijdelijk, gezien het verband, dat steeds bestaan heeft tusschen Wageningen en de dichter of verder daarvan afgelegene landstreken.

Het geheele gebied, waarvan Wageningen de kern vormt, draagt, uit geologisch oogpunt beschouwd, het karakter van natuurmonument. Het runenschrift, door de natuur sinds onheugelijke tijden op het geheele Veluwsche landschap gegrift, onthult den geoloog de wording van een groot gedeelte van ons vaderland. Deze evolutie in bijzonderheden na te gaan zou ons hier te ver voeren. Wij zullen onze studie aanvangen van het oogenblik af, dat de eerste volkerenstroomden het gebied doorkruisten. Tot goed begrip zal ik echter allereerst een korte schets moeten geven van het Wageningsche landschap in historische tijden. (Zie de overzichtskaart van Wageningen en Omstreken).¹⁾

Indien wij het gebied rondom Wageningen overzien, treft ons allereerst dat bij het stadje Wageningen vier landschapstypen van zeer verschillend karakter samenkomen. Door de met rijen knotwilgen doortrokken uiterwaarden slingert zich de Rijn van Oost naar West. De bandijken scheiden de uiterwaarden af, eensdeels van de vlakke, vruchtbare, met boomgaarden overdekte Betuwe, andersdeels van de moerassige, gedeeltelijk met els en populier begroeide Veenendaalsche vallei, welke laatste zich trechtervormig verwijdt naar de Zuiderzee en begrensd wordt door twee van Zuid naar Noord verloopende, uit zand, grint en keien opgebouwde heuvelreeksen, respectievelijk aanvangende met Grebbeberg en Wagening-schen berg, deze beiden aan de Rijnzijde door een steile helling scherp afgesneden. De Wageningsche heuvelreeks vormt de Westelijke begrenzing van de Veluwe en is op de Oostelijke helling bedekt met bosschen van beuk, eik, berk en

groven den. Op de geheele Oostelijke helling tot voorbij Bennekom strekt zich de Eng uit, een cultuurlandschap van een eigenaardig karakter wat betreft de verdeling der akkers en de groepsgewijze verspreiding der boerderijen. De steile helling, die den Wageningschen berg afsnijdt, is in de richting naar Wageningen, steeds lager wordend, nog te vervolgen langs den Veerweg tot aan den Stationsweg, om daar met een plotselinge bocht over te gaan in de zacht oplopende Westelijke helling van de Wageningsche heuvelreeks. Die bocht wordt door een hooger liggenden weg verbonden met de kern van het stadje Wageningen. De Oostelijke gracht en de Veerweg begrenzen een driehoekig, laag liggend terrein, dat door den bandijk van de uiterwaarden wordt afgesneden. Dit terrein is te beschouwen als een overblijfsel van een tak van den Rijn, die in voorhistorische tijden door de Geldersche vallei stroomde. (Hier bevond zich naar mijn overtuiging in Romeinschen tijd de buitenhaven.)

Indien wij onze gedachten verplaatsen naar lang vervlogen tijden, (4000-2000 jaar v. Chr.), zien wij een geheel ander beeld. (Zie voor hetgeen hier volgt de kaart van het Verkeersnet in prae-Romeinschen tijd.) Op de plaats van het tegenwoordige stadje Wageningen verhief zich een onbewoonde zandrug, die eensdeels bespoeld door den niet door dijken aan banden gelegden Rijn, overigens omgeven was door moerassen. Ook de Betuwe moet in die tijden gedurende het grootste deel van het jaar onbegaanbaar moeras zijn geweest. Juist op het smalste gedeelte, ongeveer tusschen het tegenwoordige Nijmegen en Lexkesveer bij Wageningen, zien wij echter ook nu nog een reeks zandruggen boven de klei uitsteken, die één der wegen aangeven, waardoor de hoge gronden van Limburg en Noord Brabant met de heuvelreeksen ter weerszijden van de Geldersche vallei verbonden waren.

Bovenbedoelden weg kunnen wij ook nu nog vervolgen van Lexkesveer af door den Hollen weg langs Bennekom, Ede, Apeldoorn, Epe, Hattem en dan verder Noordwaarts tot aan den Hondsrug in Drenthe, de necropolis der hunnebedbouwers. Het is wel merkwaardig dat deze nu dus nog bestaande weg bij Nijmegen en van den Hollen weg af verder naar het Noorden, als het ware gemarkeerd wordt door de koepelgraven van het klokbekervolk, dat $\pm$ 2000 jaar v. Chr. in ons land doordrong. De necropolis van dit volk bevond zich in den driehoek, gevormd door de wegen, die Apeldoorn, Elspeet en Epe met elkaar verbinden. Van hier uit straalden tevens wegen uit naar het Oosten, (over Brummen, Vorden, Ruurloo naar Winterswijk en over Epe-Heerde, Borne naar Oldenzaal) en naar het Westen (Apeldoorn, Harskamp, Barneveld, Amersfoort, Hilversum). Ziehier dus den eeuwenouden grondslag van het geheele hedendaagsche wegenet

¹⁾ Bij vergelijking van de hierbijgaande kaartjes met de „oude kaarten,” bedenke men dat deze laatste meestal beschouwd moeten worden als projecties onder een hoek van 45°.

van de Veluwe, van den achterhoek van Gelderland, van Twenthe en Drenthe. Toen ik in de „Atlas van het Koninkrijk der Nederlanden” door P. H. WITKAMP (1866) in de provincies Gelderland, Overijssel en Drenthe de oudste wegen opzocht, kwam ik reeds spoedig tot de ontdekking, dat die wegen de grafvelden van de protosaksische en Oud-Germaansche bevolking onderling verbinden.¹⁾ Ik verkreeg toen een samenhangend stelsel van cirkelgangen en secundaire verkeerswegen. Op de knooppunten van dit net vinden wij bijv. de oeroude plaatsjes Apeldoorn, Epe, Putten, Ede, Barneveld, Elspeet, enz. Hier bevonden zich de door de zoogenaamde „esschen” omgeven winterkwartieren van de protosaksische herders, die overigens hun kudde dreven van weideplaats tot weideplaats langs de bovengenoemde cirkelgangen. De hier bedoelde wegen verkregen echter meer en meer de beteekenis van handels- en verkeerswegen. De inheemsche bevolking bedreef ruilhandel met de Germaansche nomaden-volkeren, die slechts leefden van krijg, jacht en vischvangst en wier grafvelden wij op de Veluwe overal verspreid vinden. Juist de zoogenaamd woeste, onvruchtbare streken van ons land zijn de oercentra geweest van landbouw, veeteelt en bijenteelt. De heide bood voedsel aan schapen en.... bijen. Juist de bijenteelt is inhaerent aan het zwervende leven en de honing was in die tijden een der meest waardevolle ruilproducten. De honing was immers hun suiker! Zij vormde de grondstof voor de mede en de was diende voor verlichting.

Blijkens de grafheuvels kruisten zich bij den Hollen weg twee door de Germaansche stammen benutte wegen. De weg van Zuid naar Noord is ons reeds bekend. De weg uit het Oosten volgde den Hollen weg, kruiste eerst bij Lexkesveer, daarna vermoedelijk bij Opheusden den Rijn en liep verder over de Grebbe in de richting van Doorn en Hilversum. De Zuidelijke grens van het protosaksische gebied van de Veluwe werd gevormd door den weg van Ede over Bennekom naar Heelsom.

De Wageningsche landstreek werd dus als het ware omklemd door het groote volkerenverkeer en.... was vermoedelijk nog onbewoond.

De Romeinen zouden hier een geheele verandering in brengen.

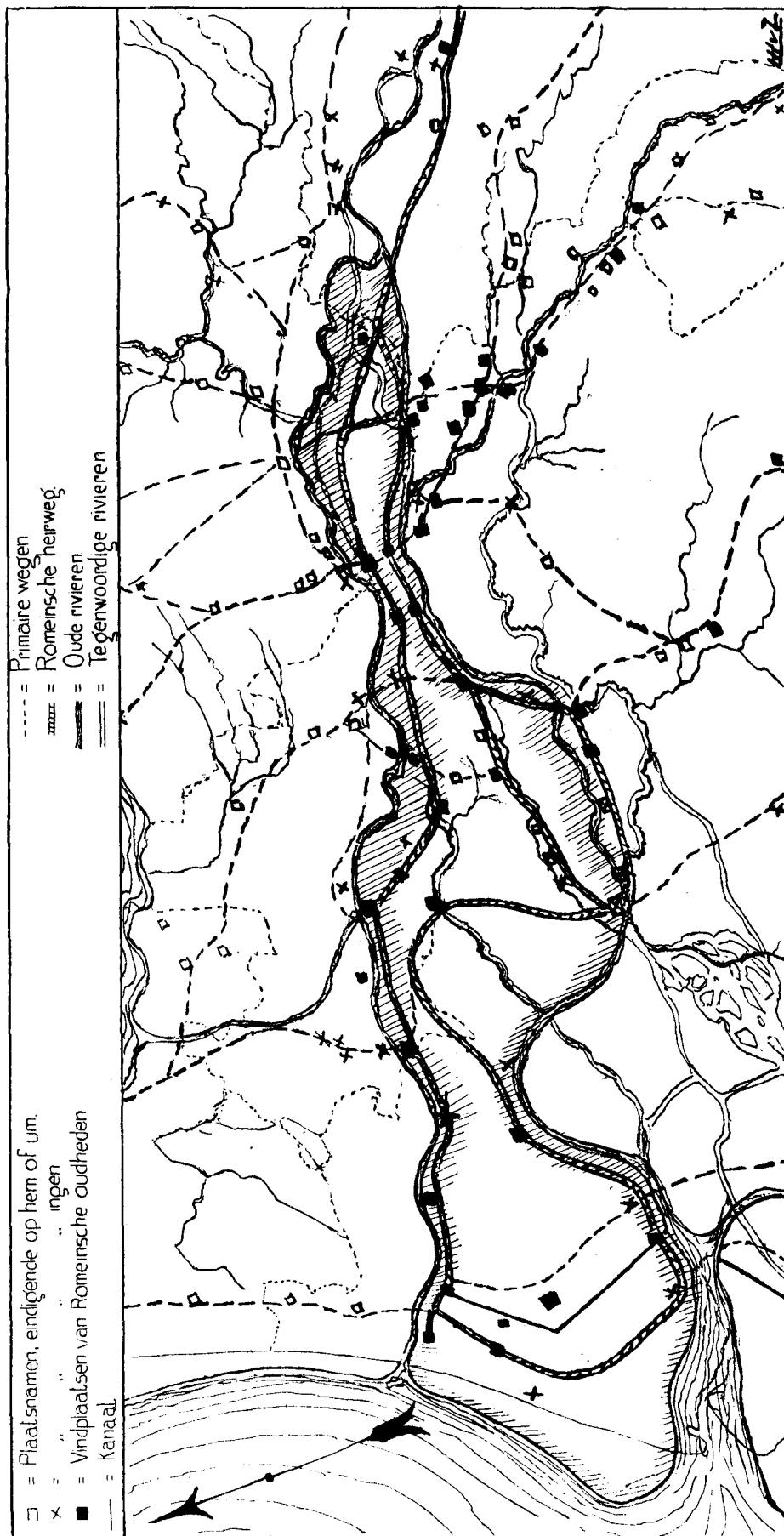
Voor deze was immers het verkeer te water hoofdzak, zoodat wij hierop allereerst de aandacht van den lezer moeten vestigen. Het hierbijgaande kaartje van het Eiland der Batavieren en Kaninefaten is, evenals het kaartje van het wegen-net in prae-Romeinschen tijd, een deel van één der door mij vervaardigde kaarten betreffende de evolutie van het Nederlandsche landschap. Over den loop der rivieren in Nederland bestaat een omvang-

¹⁾ Ik heb hierbij dankbaar gebruik gemaakt van de door Dr. J. H. HOLWERDA verstrekte gegevens in „Nederland's vroegste geschiedenis”, 1925.

rijke litteratuur. Ik verwijs o.a. naar „Die Verlegung der Flussmündungen und Gezeitentiefs an der festländischen Nordseeküste”, door Dr. OTTO JESSEN en naar „De historische schoolatlas”, door H. HETTEMAN Jr., 8ste druk 1917. In enkele opzichten heb ik echter gemeend te moeten afwijken van de heerschende opvattingen. Op mijn kaartje is de tegenwoordige Maas van Grave tot den Moerdijk geteekend als een zelfstandig riviertje, zooals de Lek vroeger was en de Linde tegenwoordig nog is. De Maas heb ik doorgetrokken tot Beuningen, zoodat eigenlijk bij Beuningen de Waal in de Maas valt. Want dit is in volkomen overeenstemming met hetgeen CAESAR zegt in „Verovering van Gallië” I, „Nadat de Maas een deel van den Rijn ontvangen heeft, dat Vaculus (Waal) heet, vormt hij het eiland der Batavieren en mondt van deze plaats niet verder dan 80 Rom. mijlen (= 120 K.M.) in den Oceaan.”

Is het dan toevallig dat Beuningen precies 120 K.M. van de toenmalige kustlijn afligt? Trouwens is de oude rivierbedding nog te herkennen in de tegenwoordige perceelverdeling. Volgens inzicht van Dr. Ing. J. F. P. BIRHOUWER heb ik Maas en Waal van Dordrecht af geleid langs de kleistrook van den Hollandschen IJssel. De door Dr. JESSEN aangegeven loop over de Noord dateert m.i. uit de Middeleeuwen. Op mijn kaartje vormt het eiland der Batavieren en Caninefaten één doorlopend gebied tusschen den Rijn ten Noorden en Maas en Waal ten Zuiden, welk gebied tusschen Kleef en de toenmalige kust geheel overeenkomstig de opgave van PLINIUS 150 K.M. lang was. Den toenmaligen IJssel beschouw ik, geheel in overeenstemming met Dr. HOLWERDA, als een afzonderlijk riviertje. Want de Romeinsche schrijvers noemen den IJssel niet en langs deze rivier zijn geen Romeinsche oudheden gevonden. Overigens sluit ik mij in hoofdzaak aan bij de tegenwoordig heerschende opvattingen. De duinenreeks, meer zeewaarts gelegen en alleen door de riviermondingen doorbroken, zette zich voort van de Belgische kust af tot aan het eiland Rottum. De Zeeuwsche en Zuid Hollandsche eilanden bestonden nog niet. De Schelde liep van het tegenwoordige Antwerpen Noordwaarts en mondde bij Kralingen in Maas en Waal. Van hieruit werd een estuarium gevormd, het Ostium Helium. Vooral de Rijn werd door de Romeinen bevaarbaar gehouden. Daar de Noordzee echter door de Chauken en andere zeeroovende volkeren onveilig gemaakt werd, heeft de Romeinsche veldheer Corbulo de volgende kanalen laten aanleggen: 1°. Domburg-Antwerpen, 2°. van dit kanaal naar het Ostium Helium, 3°. van het Helium naar Leiden. Volgens onderzoekingen van Dr. Holwerda lag Oostwaarts van dit kanaal het Romeinsche vlootstation Arentsburg en bevond zich bij Vechten bij de splitsing van Rijn en Vecht insgelijks een vlootstation.

Die kanalen en die vlootstations wijzen er reeds

Het eiland der Batavieren en Caninefaten

op dat de Romeinen bij den Rijn een bijzonder belang hadden. Juist met het oog op Wageningen zullen wij allereerst dat belang moeten aantoonen. De Rijn was voor de Romeinen één der hoofdwegen naar West-Engeland, de graanschuur van het Romeinsche Rijk. De schrijver ZOSIMUS meldt o.a. dat Keizer Julianus 800 schepen naar Engeland zond, teneinde de korenvoorraden van de steden langs den Rijn aan te vullen. STRABO vermeldt dat uit Engeland groote hoeveelheden koren, vee, goud en zilver werden ingevoerd. De Rijn was dus de levensader van het Noordelijk Romeinsche Rijk met zeer drukke scheepvaart. Die levensader liep echter in de Nederlandsche delta door moerassen en venen en werd steeds bedreigd door de Germaansche volkeren aan de overzijde. Het was dus een levensvraag voor de Romeinen te zorgen 1°. voor goede regeling van de scheepvaart, 2°. voor bewaking en 3°. voor bevordering van landbouw en veeteelt, juist in het mondingsgebied. Wij zullen nu achtereenvolgens die drie punten onder de oogen zien, juist omdat wij daarbij steeds weer onze aandacht zullen moeten vestigen op de Wageningsche landstreek.

1°. De regeling van de scheepvaart

Een van de middelen om de scheepvaart te regelen, was het stichten van vlootstations, ongeveer op gelijken afstand van elkaar, zoodat de vaart in „etappen” kon worden ingedeeld. Indien men nu op de kaart, (met afsnijding van de bochten) van Keulen af afstanden uitzet van 40 à 50 K.M., komt men achtereenvolgens bij Urdingen, (kamp Geldaba uit den opstand der Batavieren), Rees, (Castel Vetera), Wageningen, (vermoedelijk, Vada), Vechten, Katwijk. De zandrug, waarop later het stadje Wageningen zou verrijzen, lag in zoover gunstig, dat de rivier hier ter plaatse van het tegenwoordige, reeds hierboven aangegeven, door den Veerweg begrensde driehoekige terrein, een natuurlijke haven vormde.

2°. Bewaking

Het vlootstation Vada lag zeer zeker op een zeer belangrijk strategisch punt. Het beheerschte één der belangrijkste Germaansche invalspoorten (zie hierboven). Dat aan dit vlootstation een legerkamp verbonden was, is dus zoo goed als zeker. Door de vergelijking van den plattegrond van Wageningen met dien van Southampton (één der voornaamste Engelsche havens, reeds in Romeinschen tijd), ben ik tot de overtuiging gekomen, dat de oud-Romeinsche aanleg in beide nog te herkennen is. Het plan van Oud-Southampton vond ik in „The Castles and walled Towns of England” door ALFRED HARVEY, (zie afb. blz. 37). In plaats van de vestingmuur rondom Southampton zien wij Wageningen (nog in 1500) omgeven door een dubbele gracht (zie kaarten Wageningen I en II). Ik kom hierop terug bij de bespreking van het

tijdperk der Franken en Noormannen. Ik zal dan ook nog nader ingaan op de asymmetrie, die wij zoowel in Wageningen als in Southampton kunnen opmerken. De verhouding tusschen de gemiddelde lengte en breedte van het voor legerkamp in aanmerking komende terrein is te Wageningen 5:3. Deze zelfde verhouding vindt men bij de Oud-Romeinsche vesting Colchester in Essex en ook bij het door Dr. HOLWERDA beschreven Romeinsche legerkamp te Ermelo.

Ofschoon de Romeinen, zooals uit de geschiedenis betreffende den opstand der Batavieren blijkt, over een oorlogsvloot beschikten, moesten de Romeinsche legioenen toch over de heirwegen vervoerd worden. Deze heirwegen volgden o.a. den Rijn en moesten in de Nederlandsche delta geleid worden door moerassen en venen. Het was dus een levensvraag voor de Romeinen, om die moerassen door bedijking droog te leggen en te laten bewonen door krijgshaftige, geromaniseerde Zuid-Germaansche volkeren. Daarenboven werden op strategische punten Keltische stammen of septen uitgezet. Een sept bestond alleen uit leden van één stam. Deze kolonies zijn nu nog kenbaar aan de plaatsnamen, uitgaande op „ingen”. Wageningen (of Wacheningen) beduidt dus: „engen (of landen) van de Wachen”¹⁾.

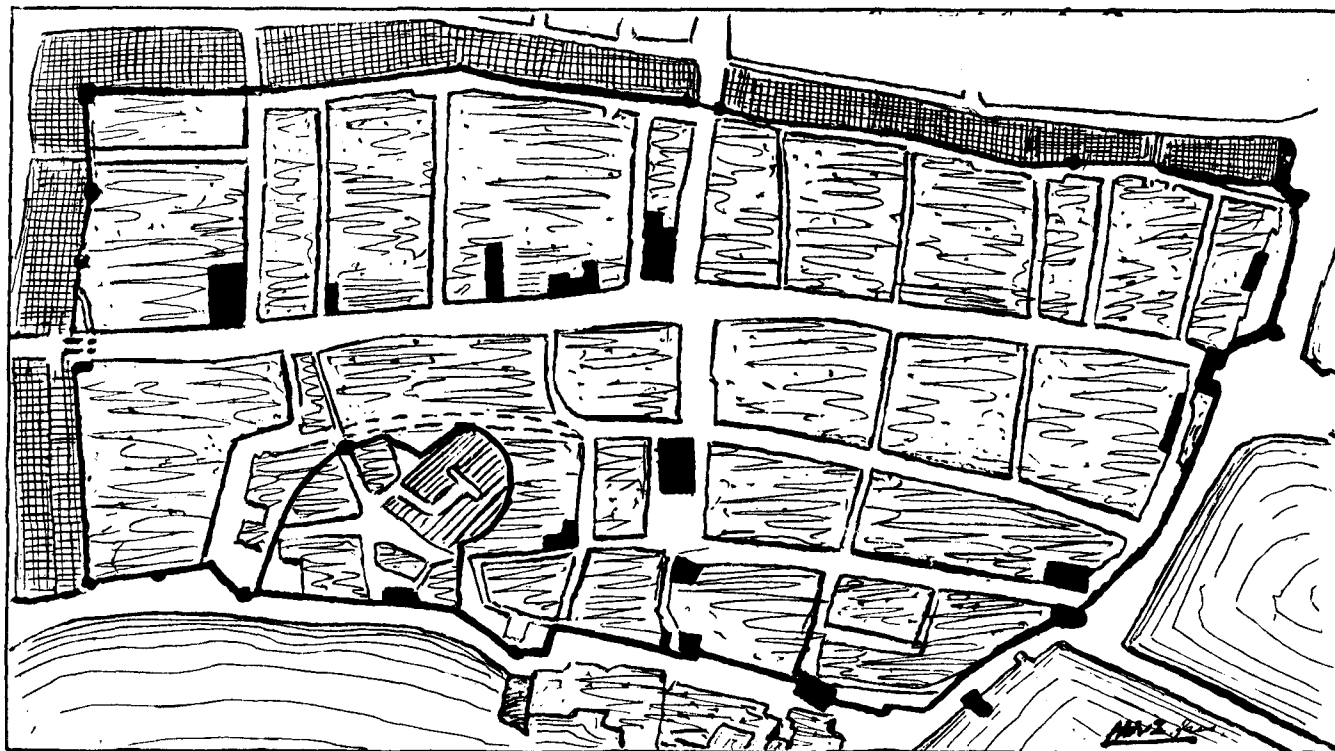
Deze volkeren en septen zullen wij hieronder nader leeren kennen o.a. als beoefenaars van reeds tamelijk hoogstaande landbouw en veeteelt. In verband met het onderwerp, dat ons nu bezig houdt, is het voldoende te constateeren dat de Betuwe door toedoen der Romeinen bewoond werd door de Batavieren en dat wij nu nog rondom het vroegere eiland der Batavieren en Kaninefaten op al de punten, die strategische beteekenis hadden, een of meer plaatsjes aantreffen met namen, eindigende op ingen, (bijv. Scheveningen, Kralingen, Vlaardingen, enz., enz.). Wij vinden die plaatsen dus ook bij de rivierovergangen van de vier oeroude verkeerswegen, die het eiland der Batavieren van Zuid naar Noord kruisten. Het waren de volgende:

- 1°. Langs de Maas, Beuningen, Hemmen, Wageningen, de Veluwe;
- 2°. Maastricht, Eindhoven, 's Hertogenbosch, St. Andries, Tiel, Amerongen, Doorn;
- 3°. Leuven, Tilburg, Gorinchem, langs den Ouden IJssel, Montfoort, Woerden naar Friesland;
- 4°. Leuven, Antwerpen, Steenberghe, Kralingen, de Arendsburcht, Leiden, naar Friesland.

Met behulp van de hierboven genoemde feiten is het mij naar mijn overtuiging gelukt den loop der Romeinsche heirwegen te reconstrueeren.

De Romeinsche heirweg langs den Rijn splitste zich oorspronkelijk bij Kleef, later, blijkens de zoogenaamde Peutingerkaart (een copie naar een

¹⁾ Nu nog zag ik in het Wageningsche bevolkingsregister de namen Wagensveld, Wagenvoort, Wagenaar, enz. Het gebied der Wachen strekte zich uit ten Noorden en ten Oosten van het vlootstation Vada.

Oud-Southampton, naar Alfred Harvey „The Castles and Walled Towns of England”

Romeinsche reiskaart uit de 4de eeuw na Chr.), bij Nijmegen, in een Noordelijken en Zuidelijken weg, welke wegen weer in het Westen samen kwamen. Het begin van den Noordelijken weg was spoedig gevonden. Van Kleef tot Tiel bestaat de Linge uit twee evenwijdige weteringen. Tusschen die weteringen heb ik den heirweg gedacht. Maar verder?.... Ten einde de puzzle op te lossen heb ik allereerst op de kaart alle plaatsen, waarvan de naam eindigt op ingen of inghem aangeteekend. Daardoor werden reeds automatisch alle strategische overgangen vastgelegd. Daarna heb ik, gebruik makend van de door Dr. HOLWERDA in zijn boek „Nederland's vroegste geschiedenis” (1925, tweede druk) verstrekte gegevens, al de plaatsen opgeteekend, waar Romeinsche overblijfselen gevonden zijn. Al die punten heb ik met een doorgaande lijn onderling verbonden en verkreeg toen een weg, zooals in het bijgaande kaartje is aangegeven. Het scheen mij logisch toe dat de heirwegen de kortste verbinding vormden tusschen de punten met strategische beteekenis. Toch was ik nog niet tevreden. Teneinde zekerheid te verkrijgen, nam ik mijn toevlucht tot de Peutingerkaart. Deze kaart is absoluut verteekend. Maar.... de heirwegen waren immers goed te herkennen! Verdwalen was onmogelijk. Een teekening op schaal was dus geheel overbodig. De bijgeschreven afstanden moesten echter absoluut juist zijn. Anders was de geheele kaart waardeloos. De

Romeinsche mijl deze keer op 2 K.M. rekenend¹⁾, heb ik toen van Kleef uit op de stafkaart volgens den door mij vastgestelden weg alle op de Peutinger kaart aangegeven afstanden achtereenvolgens met de cyclometer nagemeten. Het verrassend resultaat was als volgt: Arneca (Kleef) 20 K.M., Noviomagi (Nijmegen) 16 K.M., Castel Herculis (Hemmen) 26 K.M., Carone (Wijk bij Duurstede) 16 K.M., Levesano (Vechten) 32 K.M., Thetiona (Zwammerdam) 24 K.M., Tauri (Valkenburg) 24 K.M., Nigropullo (Weteringen) 4 K.M., Albanianus (Lier) 10 K.M., Matiolone (Vlaardingen) 6 K.M., Pretoria Agrippina (ongeveer bij de Waalhaven te Rotterdam) 4 K.M., Lugduno (Kralingen) 24 K.M., Flenio (Gouda) 36 K.M., (met twee niet genoemde onderbrekingen, vermoedelijk Druten en Beuningen), Noviomagi (Nijmegen)²⁾.

Niet alleen kwam ik dus op mijn uitgangspunt terug, maar de voornaamste Romeinsche vesting Pretoria Agrippina was gelegen aan de uitmonding van het Corbulokanaal in het Ostium Helium en werd beiderzijds bewaakt door twee septen (Vlaardingen en Kralingen). Alle strategische punten zijn in het bovenstaande lijstje weer te vinden, niet

¹⁾ Hierboven stelde ik de Romeinsche mijl in Caesar's tijd op 1½ K.M. Het betreft hier echter opgaven uit de 4de eeuw na Christus, zoodat in dit geval de Romeinsche mijl op 2 K.M. gesteld moet worden.

²⁾ Al deze plaatsnamen, in den typischen verbuigingsvorm, heb ik ongewijzigd van de Peutinger kaart overgenomen.

alleen de belangrijke oorlogshaven te Vechten, maar ook het castel Herculis, dit laatste juist daar, waar de oeroude weg van het Zuiden over Wageningen naar het Noorden op korten afstand de twee heirwegen sneed en tevens daar, waar nu nog het oude kasteel Hemmen staat.

3°. *Ontwikkeling van landbouw en veeteelt*

Hierboven heb ik de wording geschetst van het verkeersnet te land en te water, waardoor de toen vermoedelijk nog grootendeels onbewoonde Wageningse landstreek en de onbewoonbare Betuwe als het ware omklemd werden. Wij stelden vast dat gedurende den vóór-Romeinschen tijd Drenthe, Twenthe en de Veluwe te beschouwen waren als de centra van cultuur en volkerenverkeer.

Van de komst der Romeinen af zou echter het volkerenverkeer in andere banen geleid worden. Nieuwe cultuurgebieden ontstonden. Het groote kolonisatiegebied, waar vooral de Romeinsche veteranen zich vestigden, strekte zich uit over een breede strook ter weerszijden van den (reeds tijdens den Bataafschen opstand zoo belangrijken) Romeinschen heirweg van Domburg af over Gent, Brussel, Leuven, Maastricht, Aken naar Keulen met een zijvertakking langs de Maas in Zuid-Limburg. Wij komen hierop terug, als wij den Frankischen tijd bespreken, aangezien de Franken de Romeinsche cultuurmethoden verder ontwikkelden en overbrachten naar het Noorden, ook in de omgeving van Wageningen.

Langs onze kusten in het Nederlandsche delta-gebied werden door de Romeinen Zuid-Germaansche volkeren neergezet, zoodat Friesland het centrum werd van veeteelt en langs de kusten zich visscherij en scheepvaart ontwikkelden. Wij zullen echter onze aandacht bepalen tot het eiland der Batavieren en tot het land der Wachen.

Over het toenmalige cultuurlandschap van de Betuwe bezit men zeer weinig gegevens. De door Dr. HOLWERDA gevonden gebruiksvoorwerpen wijzen bijna alle op vischvangst. De hoeven of woerden vormden geen dorpen, volgden echter in overigens onregelmatige verspreiding den Rijn en de Romeinsche heirwegen. Eén zaak is echter voor ons van belang. De door Dr. HOLWERDA bij de gemeente Maurik ontgraven Bataafsche hoeve lag op den beganen grond zonder eenige bescherming tegen overstroming. Dan moet echter de Betuwe zelf door dijken beschermd zijn geweest. Op het kaartje van het eiland der Batavieren en Kaninefaten heb ik dan ook tusschen Arnhem en Kesteren een dijk aangegeven, buiten verband met de Romeinsche heirwegen. Dat de Batavieren deze ingenieurskunst terdege van de Romeinen geleerd hebben, blijkt uit de gebeurtenissen tijdens den opstand Claudius Civilis ¹⁾.

¹⁾ Zie „Claudius Civilis en zijne worsteling met de Romeinen” door A. G. W. RAMAER, Utrechtsch historisch Genootschap, 7de deel 1859.

Overigens vermoed ik dat de eigenlijk gezegde dijken gevormd waren door de Romeinsche heirwegen. Wel moeten wij bedenken dat de dijken in die tijden lager konden zijn dan tegenwoordig. De waterstand was namelijk veel regelmatig, daar de brongebieden toen nog dicht met bosschen waren begroeid.

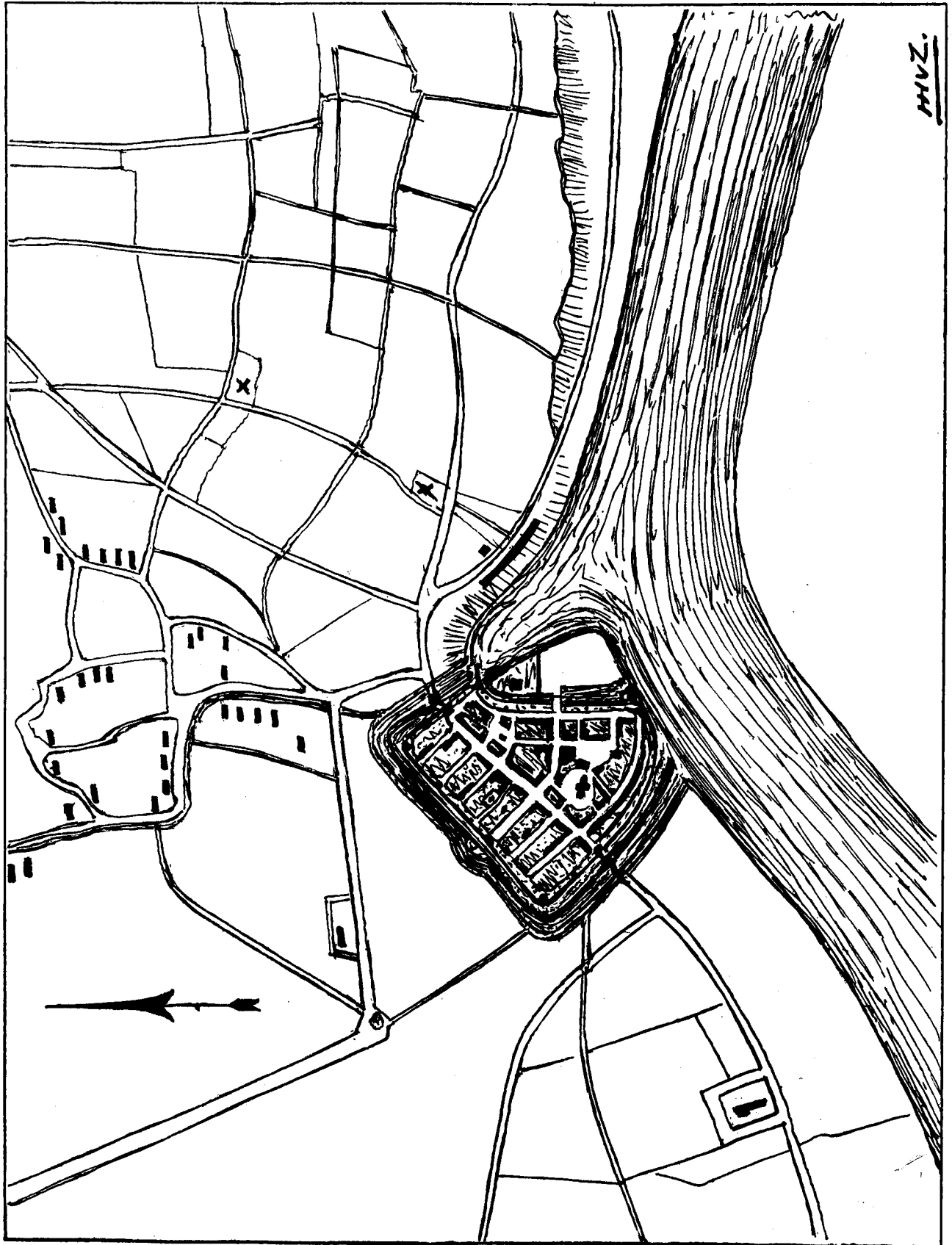
Wij zullen nu onze aandacht vestigen op het „land der Wachen”. Als zoodanig kunnen wij beschouwen de Wageningse eng ten Oosten van den Bennekomschen weg, de Bennekomsche Meent (ten Westen van Bennekom) en Hoekelom (tot aan den Veenendaalschen weg langs den spoorweg Ede-Utrecht). Hierin ligt als een vreemd element ingeschoven het dorp Bennekom, dat echter juist van ouderen datum is dan de bovenomschreven landstreek. Tot goed begrip hiervan zal ik den lezer moeten verwijzen naar de talrijke plaatsjes in Drenthe en Twenthe met namen, eindigende op „ingen”. Hier hadden zich (het nomadenleven prijsgevend) twee septen gevestigd van het protosaksische volk. Deze nederzettingen kenmerken zich: 1°. door een dorpsgemeenschap, 2°. door de gemeenschappelijke weidegronden en de eveneens gemeenschappelijk bebouwde, al dan niet door houtwallen begrensde „esschen”. Bennekom is dus te beschouwen als zulk een oorspronkelijke protosaksische nederzetting. Het is echter geen „ingen” geworden, aangezien de oorspronkelijke bewoners schatplichtig waren aan het stamhoofd van de vreemde overheerschers, de Wachen.

Ten Oosten van het dorp Bennekom lag het gemeenschappelijk bebouwd „registerland” en daar weer achter de gemeenschappelijke weide.

De hierboven als „land der Wachen” omschreven landstreek kenmerkt zich juist door de verspreide ligging van de boerderijen. In deze onregelmatige verspreiding is toch een zeker rythme op te merken: 1°. doordat bijna steeds groepen van vier of zelfs van viermaal vier gevormd worden, 2°. doordat al de boerderijen Oost-West georiënteerd zijn. De groepeeringswijze bij 4 hield verband met de pachtregeling, zooals deze bij de Keltische stammen in Zuid-België en Wales in Engeland in zwang was ¹⁾.

Ook het geheele cultuurlandschap van de hier bedoelde landstreek heeft een bijzonder karakter. Op kaart I Wageningen komt de verdeling van het geheele gebied in stukken met afzonderlijke akkerindeeling duidelijk uit. Ook nu nog liggen de akkers, toebehoorend aan één eigenaar, versnipperd over het geheele terrein. Een oeroud stelsel, dat ook bij de Germaansche volkeren in zwang was, ligt hieraan ten grondslag. De stamgenooten hadden een gemeenschappelijk aandeel

¹⁾ Die pachtregeling is zeer ingewikkeld en staat in nauw verband met de maatschappelijke verhoudingen. Tot mijn spijt kan ik hier dus verder niet op ingaan en moet ik hier volstaan, met den lezer te verwijzen naar „The English Village Community”, door FREDERIC SEEBOHM, 5e dr., 1915.

Wageningen I — 13de eeuw (voor percelleering zie plan II)

in akker- en weidebouw. Voor het bouwland werd een gedeelte van het bosch gekapt en dit terrein werd in akkers verdeeld. Het land werd geploegd met een toom van acht ossen. In iederen bundel van 12 akkers werden deze verdeeld tusschen 12 personen, n.l. den ploeger, den onderhouder van den ploeg, den drijver, den eigenaar der ploegijzers en ieder der eigenaars der ossen. Indien nu na eenige jaren de grond was uitgeput, werd een tweede stuk woud ontgonnen. In het eerste stuk liet men gras of heide en woud weer groeien. Na het tweede werd weer een derde stuk in cultuur gebracht enz., totdat het eerste stuk weer tot ontginning geschikt was, waarbij ieder gezin de vroeger door hem bebouwde akkers weer in bezit nam. Zoo ontstond een samenvoeging van bosch, weiland en bouwland. Het schilderachtig karakter van dit landschap werd nog verhoogd door de stelselmatig doorgevoerde asymmetrie. De plaats van de burcht van het stamhoofd is onbekend. M.i. is hiervoor aangewezen het vluchtheuvelachtig terrein ten Noorden van het tegenwoordige stadje Wageningen, n.l. de zoogenaamde „Benedenbuurt” (zie de oriënteringskaart).

Gedurende vele eeuwen bewoonden de Wachen hun gebied zoo goed als ongestoord. Het groote wereldgebeuren ging aan hen voorbij. Zij bleven op hun post, toen de geromaniseerde Batavieren en de Limburgsche kolonisten naar het Zuiden trokken als gevolg van de groote volksverhuizing. De Saksers stichtten hun brinkdorpen vooral in Twente en Drenthe. De Saksische burchten in Montferland, in de Doorwertsche bosschen en bij het Uddelermeer zijn als uiterste voorposten te beschouwen. De Angelsaksers gingen door het Noorden van ons land van Oost naar West ter verovering van Engeland. De Friezen stichtten ten Zuiden van den Rijn Frisia Inferior. Maar het land der Wachen bleef intact. De druif, die zij uit hun Gallisch vaderland hadden medegenomen, siert nu nog de boerderijen van de Bennekomsche Meent als herinnering aan de landstreek bij Boulogne, waar volgens VAN SCHLICHTENHORST het plaatsje Wagheningen getuigenis aflegt van hun Zuidelijke verwanten.

Ook de stormvloed van 576, 584, 755 en 795, die geheel Zeeland en het Zuiden van Zuid Holland teisterden¹⁾, deerden het land der Wachen niet, maar wel de toen onbewoonde Betuwe. De oude Romeinsche weg over Nijmegen en Kesteren werd nog voor het laatst in de 7de eeuw benut door de Franken.

De Franken, met andere Oost-Germaansche volkeren uit het Zuid-Russische rijk der Skythen door

de Hunnen opgedrongen, veroverden van het Oosten uit het oude Gallië. Van daaruit drongen zij naar het Noorden. KAREL MARTEL overwon in het begin der 8ste eeuw de Friezen. Karel de Groote onderwierp de Saksers. En zoo maakte dan in 800 ons geheele land een deel uit van het groote Frankische Rijk. Hiermede zijn wij gekomen tot een keerpunt in de geschiedenis van ons volk in het algemeen en van de bewoners van het land der Wachen in het bijzonder. De Franken brachten te *het Christendom, 2e geheel andere sociale verhoudingen, 3e. nieuwe cultuurgewassen en cultuurmethoden.* Wij zullen nu deze drie punten achtereenvolgens onder de oogen zien.

1e. *Het Christendom* (zie kaart Wageningen II)

De heidensche tempels werden tot christenkerken hervormd. Kerk en onmiddellijke omgeving kwamen dan als kerkelijk goed onder direct beheer van Bisschop of Paus. De oudsher daar naartoe leidende weg werd bedevaarts- of Kruisweg. Nog op de kaart van Wageningen, door VAN DEVENTER ± 1550 vervaardigd, zien wij, met kruisjes, den Kruisweg aangegeven naar de oude kapel op de steile helling van den Hollen weg, waarvan de overblijfselen nog bewaard zijn op de familie-begraafplaats aldaar van de familie de Constant Rebecque. Dit wijst er dus op dat hier, temidden van een Germaansch grafveld, een Germaansche tempel zich vroeger verhief. Het omgevend gebied tot het (latere) stadje Wageningen was kerkelijk domein. Hier bleven de rechten op de over het terrein versnipperde eigendommen der bewoners intact. Ook de geheele terreinindeeling bleef dus dezelfde.

2e. *De sociale verhoudingen*

De groote verkeerswegen, die door de Franken gevolgd werden op hun veroveringstochten, zijn nu nog duidelijk te herkennen door de vele daaraan liggende dorpen of steden met namen eindigende op heim, hem, um of om. Het waren de door de Franken gestichte klooster- of riddergoederen. Een van die wegen loopt langs de Maas naar Nijmegen, Arnhem, Heelsum, Renkum, Bennekom, Hoekelom, Wekerom, Wenum, Hattum en dan langs de Overijsselsche Vecht over Welssem, Hessem, Bergentheim naar Coevorden en verder naar Wachtum en Makkum bij Beilen. Rondom dit eindpunt Makkum vinden wij echter niet minder dan elf plaatsjes met namen, eindigende op ingen. Dat wil zeggen, dat op dit strategisch gebied, dat tot kroondomein werd verheven, enkele stammen der oorspronkelijke bevolking vaste woonplaats verkregen, met behoud van eigendomsrecht op de gemeenschappelijke weidegronden. Ook op andere strategische punten treffen wij die „ingen's” aan. De „ingen's”, die hun zelfstandigheid verloren, (de bewoners der „hem's” werden onderhoorigen) werden „inghem's” bijv. Doetinchem, Gorinchem enz. Zoo zien wij dus dat het land der

¹⁾ De door Dr. HOLWERDA beschreven stormvloed van 864 teisterde vooral de kusten van Noord en Zuid Holland. De stormvloed van 1170, 1230, 1237, 1250, 1277, 1287 en 1395 deden de Zuiderzee en de Waddenzee ontstaan.

Wageningen II — 16e eeuw (naar van Deventer)

Wachen in vier deelen wordt verdeeld n.l. 1e. het reeds hierboven omschreven *kerkelijk domein*, 2e. het *kroondomein Wageningen*, 3e. het *kloostergoed Bennekom*, 4e. het *riddergoed Hoekelom*.

Het *kroondomein Wageningen* strekte zich uit ten Noorden van het latere stadje Wageningen. Evenals bij het kerkelijk domein bleven ook hier de eigendomsrechten en dus eveneens de terreindeelingen intact en bleven dit tot op heden.

Bennekom wisselde slechts van heerscher en bleef dus intact. De boerderij ten Westen van het dorp vertoont nu nog de dikke kloostermuren.

Hoekelom werd het eigendom van den landheer. Boerderij, erf en bouwgrond vormden daar van toen af een aangesloten geheel. De schilderachtige groepeerings der gebouwen bleef echter behouden. De nu nog bestaande oude wegen en houtwallen van de Bennekomsche Meent hebben een bochtig, schilderachtig verloop. Deze landstreek met prachtige oude boerderijen is tot nu toe intact gebleven en is te beschouwen als een cultuurhistorisch monument.

Een scherp contrast met deze schilderachtige landstreek vormt het zich Westelijk van den Bennekomschen weg uitstrekkend vroeger moerassig gebied, dat vermoedelijk door toedoen van de Bennekomsche kloosterlingen ontgonnen werd. Hier zien wij een rechthoekige indeeling, die ons onwillekeurig de villa's in herinnering brengt, o.a. in Zuid Limburg gesticht door de veteranen der Romeinsche legioenen. Het voor de nederzetting bestemd terrein werd door de Romeinen door rechte wegen en lanen in rechthoekige stukken verdeeld. In die stukken lag dan het Romeinsche landhuis met het rechthoekige door hoofd- en bijgebouwen omsloten binnenplein.

Bij Wageningen zien wij dus in dit tijdens de 9de eeuw nieuw ontgonnen gebied een weerspiegeling van de Romeinsch-Frankische geestesrichting. Dat in de overige landstreek nog de eurythmie behouden is gebleven, is te danken aan de Noormannen, die ook in deze streken geheerscht hebben en dus ook hier de eeuwenoude oer-instincten der bevolking bevestigden of deden herleven.¹⁾

3e. Nieuwe cultuurgewassen en cultuurmethoden

De kloosters waren de mijlpalen op de groote verkeerswegen, die Klein-Azië verbonden met Rusland en Scandinavië, met Zuid- en West-Europa. Zodoende drongen niet alleen wetenschap en kunst, maar ook nieuwe cultuurgewassen en nieuwe cultuurmethoden in ons land door. Vooral Karel de Groote bevorderde den invoer van ooftboomen, moesgewassen, geneeskrachtige kruiden en bloemgewassen voor de processies en de versiering van het altaar. Zoo ontstond het bloemen-

tuintje op de boerenerven. Van grooten invloed op het geheele landschapsbeeld was de afschaffing van het braakland. Want hiermede verviel ook dikwijls het bosch, dat op het braakland weer opgroeide. De in akkers verdeelde perceelen sluiten dan ook op de Wageningsche eng nu nog zonder onderbreking aan elkaar. Die groote eenheid wordt alleen verbroken door de met boomgroepen omgeven boerderijen. Het woud vormt aan de Oostzijde een onafgebroken omlijsting. Het bleef behouden terwille van de jacht.

Op landgoederen zooals Hoekelom bleven echter juist de groote boomgroepen bestaan. Hier behield men dus de samenweving van cultuur en natuur, die o.a. de omgeving van Weldam in Twenthe karakteriseert.

Een landschap van een geheel ander karakter ontwikkelde zich van toen af gedurende de Middeleeuwen aan de overzijde van den Rijn op de Betuwe. Dijken en doorgaande verkeerswegen van Oost naar West en Zuid naar Noord waren verdwenen. Toen dus op de vroegere Bataafsche woerden nieuwe boerderijen en dorpen verzezen, werden deze allereerst door dijken beschermd. Naarmate deze dijken aaneensloten, werden zij gedeeltelijk opgeheven en vereenvoudigd, zoodat langzamerhand gedurende de 14de eeuw het systeem der bandijken gevormd werd. Het vroegere, gecompliceerde dijkcomplex vormde echter den grondslag voor het eigenaardige, doolhofachtige wegenet, dat nu nog een karaktertrek is van het Betuwsche landschap.

In het bovenstaande heb ik getracht een cultuurhistorische verklaring te geven van de stedenbouwkundige grondslagen van een belangrijk deel van Nederland.

Ik zou gaarne, onder verwijzing naar het voorgaande, op drie m.i. uit stedenbouwkundig oogpunt zeer belangrijke zaken de aandacht van den lezer willen vestigen.

1°. Het landschap van de provinciën Gelderland, Overijssel en Drenthe draagt nog steeds het kenmerk van het innig verband en van de eeuwenlange wisselwerking tusschen mensch en natuur. Gevolg van deze wisselwerking is de harmonie tusschen menschelijke woning, plantengroei en bodemrelief, welke harmonie juist in de Wageningsche landstreek nog zoo duidelijk naar voren treedt. Nauwkeurige studie van het bestaande landschap in de betreffende landstreek zal steeds den grondslag moeten vormen van ieder stedenbouwkundig ontwerp.

2°. Het wegenstelsel van N. en O. Gelderland, Overijssel en Drenthe heeft zich sinds de oertijden geleidelijk ontwikkeld.

De jaarlijksche cirkelgangen der protosaksische herdersvolken, die op het desbetreffend kaartje duidelijk uitkomen, hebben deze eigenaardigheid, dat ter wille van het bedrijf landstreken van zeer

¹⁾ Gaarne verwijs ik den lezer naar „De Wikingen in ons land” door JAN DE VRIES en naar het „Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst” door FRANS VERMEULEN, deel I, blad. 130.

verschillend karakter (moeras, heide, bosch, oevers van beken of rivieren) achtereenvolgens werden doorsneden. Daardoor juist zijn zij ook in later tijden (tot nu toe zelfs) behouden gebleven. De rustpunten op deze cirkelgangen werden door het secundaire wegennet rechtstreeks verbonden. Daar vormden zich dus de eerste nederzettingen, die zich in den loop der tijden tot dorpen en steden hebben ontwikkeld. En rondom die nederzettingen ontwikkelde zich het cultuurlandschap ten koste van de ongerepte natuur.

Deze evolutie van het cultuurlandschap is te beschouwen als een der grondslagen van de stedenbouwkundige wetenschap.

3°. De wegen, waarlangs het klokbekervolk en later de Germaansche volkeren van uit het Oosten en Zuiden ons land binnen drongen, waren nog in de Middeleeuwen voor de betreffende landstreek de slagaderen van handel en verkeer. Voor ons geheele land echter werd hun beteekenis secundair.

Reeds de Romeinen hadden den strijd tegen de natuurkrachten aangebonden. Onbewoonbare gebieden werden in cultuur gebracht. Nieuwe handels- en verkeerswegen te water en te land werden door hen in het leven geroepen, vooral van Oost naar West. Hun werk werd echter door de natuurkrachten vernietigd.

De Franken vestigden hun aandacht weer naar het Noorden van ons land. Aan de oude verkeerswegen voegden zij nieuwe toe, o.a. over Arnhem en langs den IJssel. Zij brachten nieuwe cultuurgewassen en cultuurmethoden. Vandaar een opleving van de gebieden, die reeds in de oertijden de centra waren geweest van landbouw, handel en verkeer.

Die opleving was echter kort van duur. Meer en meer overvleugeld door de Westelijke provinciën, verzonk het Oosten van ons land in rustige rust en behield tot aan den tegenwoordigen tijd het oeroude karakter.

Die gebieden in het algemeen genomen, en het Wageningsch gebied in het bijzonder, vormen dus een belangrijk studie-object voor den modernen stedenbouwkundige.

Sinds het begin der twintigste eeuw zien wij in het Oosten van ons land een hernieuwde opleving onder invloed van den vooruitgang der landbouwkundige en technische wetenschappen. Zal nu die opleving voor dat geheele gedeelte van ons land vernietiging beteekenen van het oeroude landschap, of zal er verder voortgearbeid worden op grondslag van het bestaande?

Deze vraag is in verband met hetgeen ik in het vervolg van deze verhandeling zal mededeelen over het stadje Wageningen zeer zeker van bijzondere beteekenis.

In „Marken in Gelderland” door Jhr. Mr. A. K. MARTENS VAN SEVENHOVEN, 1925, staat op bladzijde 149 het volgende: „In de oorkonde

van 1263, waarbij aan Wageningen (door Graaf „Otto II ¹⁾ van Nassau) stadrecht werd verleend, „heet het *Neowageningen*, terwijl in de kerkgift „van 1280 sprake is van de kerk aldaar en van die „van Wageningen in Monte (of op den Berg). „Het laatstgenoemde oude Wageningen is waar- „schijnlijk bedoeld met de villa Wagenwega in een „brief van 838. Het is het hooge land ten Oosten „van de stad, waar de hertogelijke Ruwenhof stond, „die het betaalkantoor was van alle aan den hertog „op de Zuid-Westelijke Veluwe verschuldigde „tynsen. Daar zal de in den brief van 1263 be- „doelde villicus geresideerd hebben.”

In hoofdzaak ben ik het hiermede eens. Het landgoed Wagenwega, met den hertogelijken Ruwenhof, residentie van den villicus van 1263, denk ik mij echter op Belmonte aan de Oostzijde van den Hollen weg. Later is aan dat landgoed aangetrokken het Oostelijk gedeelte van het kerkelijk domein aan de Westzijde van den Hollen weg. Ik kom hier aan het slot van deze verhandeling nog op terug. „Wageningen in Monte” was m.i. het kroondomein, dat zich op de Westelijke helling van den Wageningschen Berg uitstreckte. Met uitzondering van Diedenweg, Postjesweg en Molenweg komen de hoofdwegen van uit het Zuiden, Noorden en Oosten samen bij het terrein in de tegenwoordige benedenbuurt, dat nu nog het relief van een vluchtheuvel vertoont. Hier moeten wij het centrum zoeken van oud-Wageningen, d.w.z. de burcht van het stamhoofd der Wachen.

Betreffende de stichting van „Nieuw Wageningen” lezen wij in „Geldersse Geschiedenissen” door AREND VAN SCHLICHTENHORST (1654) het volgende: „Wageninghen is door Grave Otto „van Nassouw, den driden van dien naam in „t jaer 1240 bewald; — die daarom drie steene „ovens lanx de naderhand begonnene dubbele graf- „ten in voorraad hadde doen zetten, daar de berm „tot des stads muyr en kringwal tusschen beyde „met zes kleine bol-werken van zyn gemaekt en „uytgeworpen. Dan ick acht waarschynlijker, „Wageninghen doenmaels door hem vernieuwd „en herbouwd te zyn.”

Uit den laatsten zin blijkt dat wij betreffende de geheele voorgeschiedenis van het stadje Wageningen over geen door de geschiedenis gestaafde feiten kunnen beschikken. Want AREND VAN SCHLICHTENHORST is de eenige geschiedschrijver, die inzage heeft gehad van het archief, dat bij den brand van het raadhuis in 1662 verloren gegaan is. Hij zegt aan het eind van het artikel over Wageningen het volgende:

„Dit verhael heb ick.... meest gezooghen uyt „den mond van myn ouden hoofd-vriend en „kamer-raed Frederick van Stralen, Burgemeester „deser Stad, die, boven de menighvuldighe wel-

¹⁾ Dit moet volgens van Schlichtenhorst zijn Otto III, (Zie hierbeneden.)

Wageningen III - 17de eeuw (naar Schlichthorst)

„daeden, die hy aan my ten afteren is, voor my „had geopent alle de geheymenissen van 't Raed- „huys waeruit dit ons werk doorgaens is verlicht „en grootelyx vermeerderd.”

Wij zullen dus vooral in het stadje zelf de sporen van het verleden trachten op te sporen. Daartoe staan ons voor de jaren, die achter ons liggen ten dienste: 1e. het kaartje van de Gemeentenatlas 1867 door J. KUYPER; 2e. het kaartje van Wageningen in „Geldersse Geschiedenissen” door AREND VAN SCHLICHTENHORST, 1654; 3e. het kaartje van VAN DEVENTER, ± 1550; 4e. de door VAN SCHLICHTENHORST verstrekte gegevens betreffende het tijdperk 1240-1550. Deze laatste zijn echter meestal van meer geschiedkundigen aard.

Ik zal nu achtereenvolgens bespreken: 1e. *het tijdperk van de Romeinen tot aan 1240*; 2e. *het tijdperk van 1240 tot 1500*; 3e. *het tijdperk van 1500 tot 1578*; 4e. *het tijdperk van 1578 tot heden*.

1e. *Het tijdperk van de Romeinen tot aan 1240*

Hierboven heb ik reeds getracht aan te toonen dat uit het oogpunt van verkeer en strategie de plaats, waar nu het stadje Wageningen verrijst, aangewezen was voor een Romeinsch vlootstation. Ook het geheele verloop van den opstand der Batavieren onder CLAUDIUS CIVILIS wordt slechts begrijpelijk, als men dit aanvaardt. Dan moet echter de Rijn langs Wageningen, (of Vada), gestroomd hebben. Bij aandachtige beschouwing van het kaartje van VAN DEVENTER (plan Wageningen II) treft ons reeds dadelijk de eigenaardige omtrek. De Noordelijke wal en de Veerstraat omgrenzen een onregelmatig vierhoekig terrein. Het bochtig verloop van de Zuidelijke grens wordt pas logisch verklaarbaar, als men de rivier langs het stadje doet stroomen, zooals ik het in de reconstructie van 1240, (kaart Wageningen I), heb aangegeven. De gelijkennis met Oud-Southampton wordt dan nog meer treffend, (zie hierboven). De buitenhaven vindt haar tegenhanger in die van Oud-Tiel.

De dubbele gracht, die nog op het kaartje van VAN DEVENTER voorkomt, herinnert aan de Romeinsche dubbele gracht. Deze was evenwel droog en ook minder breed. Het is echter wel opvallend dat de eenige Nederlandsche steden, die volgens VAN DEVENTER in de 16de eeuw nog van een dubbele gracht voorzien waren, niet alleen van Romeinschen of Frankischen oorsprong zijn, maar tevens gelegen zijn in het door de Noormannen beheerschte gebied.

Op kaart Wageningen I heb ik het havengebied door een muur, (die op het kaartje van VAN DEVENTER niet meer voorkomt, maar waarvan ik de 1½ M. breede fundamenten terugvond in den botanischen tuin achter het hoofdgebouw van de landbouwhoogeschool), afgescheiden van een terrein, waarop in de 16de eeuw een klooster stond.

Ofschoon de stand der gebouwen er wel eenigszins op wijst, zou men ten hoogste een vermoeden kunnen uiten, dat hier een Frankische burcht gestaan heeft, d.w.z. een „sala”, (burcht) op een „curtis”, (binnenplein) en met de „curticula”, (buitenplein).¹⁾

Hoewel dus veel bijzonderheden het vermoeden wettigen dat Wageningen in Romeinschen en Frankischen tijd bestaan heeft, zijn de gegevens toch niet voldoende, om zich aan een reconstructie te wagen. De toren van de in 1280 door GRAAF REINALD I gestichte kerk is (zonder spits) zeer zeker van ouderen datum. Onderzoek is hieromtrent zeer gewenscht.

2e. *Het tijdperk van 1240 tot 1500*

Van dit tijdperk heb ik wel een reconstructie trachten te geven (zie Wageningen I). De zes bolwerken, volgens VAN SCHLICHTENHORST door GRAAF OTTO III VAN NASSAU opgericht (zie hierboven), zijn in het kaartje van VAN DEVENTER nog terug te vinden langs de drie zijden van het rechthoekig terrein ten N.W. van de Hoogstraat. De Heerenstraat eindigt beiderzijds in een elleboogvormige bocht. Zulke straten geven, ook volgens inzicht van A. HARVEY („The Castles and Walled Towns of England”), steeds de grens aan van een vroegere vestingmuur. Ik heb dus op kaart Wageningen I vestingmuur en gracht langs de Heerenstraat doorgetrokken. Hierboven uitte ik reeds het vermoeden, dat het klooster vroeger een burcht zou zijn geweest, door een muur afgescheiden van het havengebied. Voor de binnenhaven heb ik mij laten leiden door het kaartje van Tiel door VAN DEVENTER. Op het kaartje van VAN DEVENTER (1550) is de Nieuwstraat reeds te vinden. Bij mijn reconstructie voor 1240 heb ik tusschen Heerenstraat en Hoogstraat een wegentracé aangegeven, in absolute overeenstemming met nu nog bestaande gebouwen en steegjes. Vóór de „burcht” bevond zich dus tusschen Heerenstraat en Hoogstraat een kloosterhof. Den Rijn heb ik nog in de 13de eeuw langs Wageningen laten stroomen. Al naar mate de bedijking van onze rivieren gedurende de 14de eeuw voortgang had, zal echter de Rijn zich teruggetrokken hebben, totdat in 1390 de bandijk het stadje voor altijd van den Rijn afsneed. Toch moet er na het leggen van dien dijk een buitenhaven zijn aangelegd, vermoedelijk de door zomerdijken begrensde „oude haven” op het kaartje van 1867. Want in 1466 werd door ADOLF VAN GELDER aan Wageningen vrijheid van tol verleend op Rijn, IJssel, Waal en Maas. Ook zal toen vermoedelijk nog de gracht langs de Heerenstraat bestaan hebben, daar het Tolhuys Heygensteyn zich toen nog bevond in de Kapelstraat.

De voorspoed was echter van korten duur. Van

¹⁾ Hiertoe verwijs ik naar het hierboven reeds genoemde boek van Dr. J. H. Holwerda „Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen.” (1929).

Wageningen IV - 1929

1422 tot 1505 werd het stadje zeven keer veroverd en verwoest. Deze onrustige tijden waren de aanleiding tot het verrijzen van talrijke versterkte boerderijen tusschen Wageningen en Ede. Zoo goed als intact bewaard gebleven is nog de prachtige boerderij de Harn in de Bennekomsche Meent. Het is een historisch en bouwkunstig monument, waarop ik bij dezen de aandacht van „Heemschut” vestig.

3e. *Het tijdperk van ± 1500 tot 1578*

In 1505 werd het stadje zoodanig versterkt door HERTOG KAREL, dat PHILIPS VAN BOURGONDIE het in 1506 tevergeefs belegerde. Toen ontstond de toestand, weergegeven op het kaartje van VAN DEVENTER (zie kaart Wageningen II). Vestingmuur en dubbele gracht zijn nu langs den vroegeren rivieroever doorgetrokken. De binnenhaven is vervallen. Op het vermoedelijk dichtgeplempte gedeelte zijn tot op heden nooit huizen gebouwd. De gracht langs de Heerenstraat is nu omgelegd rondom de pas in de 16de eeuw gestichte nieuwe burcht. De oude burcht is door een klooster vervangen. Het vroegere kloosterhofje en de parallelstraat van de Heerenstraat zijn vervallen. Van de zijstraten door het rechthoekige stuk ten N.O. van de Hoogstraat zijn, wellicht tengevolge van de bovengenoemde herhaalde verwoestingen enkele verdwenen, waarvan het vroeger tracé nu nog duidelijk uit de perceelverdeling blijkt. VAN DEVENTER laat de Bennekomsche beek haar serpentes beschrijven door de dichtgeslibde oude haven. In 1549 besloot de stedelijke Raad van Wageningen om uit den Rijn een haven te graven. Deze haven, die in 1551 voltooid was, is met de daarin liggende schepen door VAN SCHLICHTENHORST duidelijk aangegeven. Het is de „oude haven” op het kaartje van den Gemeente-atlas van 1867.

Na het vertrek van de Spaansche troepen, die het stadje van 1572 tot 1576 bezet hielden, was de stad verarmd en verkeerden de vestingwerken in een vervallen toestand.

4e. *Het tijdperk van 1578 tot heden*

In 1578 werden de oude grachten volgens de toen geldige strategische eischen vervangen door nieuwe, zooals is aangegeven op het kaartje van VAN SCHLICHTENHORST, (1654), (zie kaart Wageningen III). De oude wal bleef echter nog vrijwel intact bewaard.

Die nieuwe vestingwerken deden geen dienst meer. De Wageningsche landstreek verzonk in rust. De verkeersstroomen beroerden haar niet meer. Onder het kaartje van de gemeente Wageningen van den Gemeente-atlas van J. KUYPER in 1867 worden voor stad en land slechts 5350 inwoners opgegeven voor een oppervlakte van 1170 bunders. Toen in 1672 de Fransche troepen bij Lexesveer den Rijn doorwaadden en Wageningen

binnen trokken, waren de grachten toegegroeid. In 1700 werden dan ook de vestingwerken gesloopt en de wallen met boomen beplant.

Een der schilderachtigste plekjes van Wageningen was van toen af de zoogenaamde Eendenpoel, een overblijfsel van den ouden, verlandten Rijn en gelegen in de bocht van den bandijk, die toen nog de gracht volgde tot aan de Nudepoort. In 1731 werd de oude Bergpoort afgebroken. In 1854 werden de wallen gesloopt en gedeeltelijk in plantsoenen herschapen. In tegenstelling met Eendenpoel en Krullenwal ging hier een zekere winst aan landschappelijk schoon gepaard aan een onherstelbaar verlies aan stedenbouwkundig schoon. Trouwens, — al onze Nederlandsche steden ondergingen het zelfde lot. In de meeste gevallen werd de afsluiting der stad van de omgeving door de plantsoenen niet opgeheven. Zoowel uit praktisch als uit stedenbouwkundig oogpunt, is de vervanging der oude vestingwerken door zoogenaamde plantsoenen een groote fout geweest. D.w.z., dat men op andere wijze de openbare parken in verband had moeten brengen met intact gehouden gedeelten der oude grachten, wallen, muren en poorten, zooals dit bijv. gedeeltelijk in Maastricht geschied is.

Er zou echter in Wageningen nog meer uit esthetisch oogpunt gezondigd worden. In den tweeden druk van het boekje van G. GOOSSEN, (1888) over Wageningen lezen wij o.a. het volgende: „Langzamerhand heeft onze Gemeente zich in „een nieuw, frisch en jeugdig kleed gestoken. „Door ijverige bemoeiingen van het stedelijk bestuur en eendrachtig samenwerken der gemeentenaren werden openbare gebouwen, winkel- en „particuliere huizen van hun ouden tooi ontdaan. „De voorgevels der winkels hebben bij de verbouwing in puin met groote spiegelruiten veel „tot de algemeene verfraaiing der gemeente bijgedragen.” Het hieruit sprekende wanbegrip betreffende het bouwkundig schoon vindt zijn tegenhanger in de toen ontwakende liefde voor de natuur. De Heer GOOSSEN betreurt dan ook de vervanging van Krullewal en Eendenpoel (zie hierboven) door een aan het Emmapark aansluitende villawijk. Hij zegt hieromtrent het volgende: „De uitbreiding der gemeente, die van beteekenis is, viel pas in „1874. Eenige aanzienlijke inwoners kwamen op „het denkbeeld, om den westelijk gelegen Krullewal te slechten, de Eendenpoel, (die na de doorbraak van 1855 door den verlegden dijk afgesneden was), te dempen en het geëffende terrein voor „bowlustigen verkrijgbaar te stellen. In Juli van „dat jaar werd met kracht een begin gemaakt, om „een werkelijk sieraad onzer gemeente te doen „vallen. Velen zullen zich zeker nog herinneren de „statige en jaren oude boomen. Als veteranen „hielden zij de wacht over het plaatsje, welks inwoners zij als kinderen aan hunne reuzevoeten te „spelen hadden genood en in wier schaduw ouden „van dagen kalme en genoegelijke uurtjes hadden

„gesleten. En niet alleen de Krullewal met zijne „tallooze weegjes, hoekjes en gaatjes is eene „herinnering waard, maar de Eendenpoel blijft „steeds nog voor wie hem gekend hebben, „een der liefelijke plekjes van Wageningen.”

Zoo ontstond dus het door villa's omlijste Emma-park. De oorspronkelijke, jammer genoeg niet ongewijzigd uitgevoerde plannen hiervoor waren ontworpen door den parkarchitect P. ZOCHER. Het betrof hier dus de schepping van nieuw natuurschoon. Toch zou een modern parkarchitect zeer zeker het bestaand stedschoon meer geëerbiedigd hebben. De nieuwe weg, die van toen af de markt met de haven verbond na doorbraak van een bebouwd gedeelte, is zeer zeker uit stedenbouwkundig oogpunt te verdedigen. Aan de kern van het stadje werd daardoor nieuw leven gegeven. Zoo zou het m.i. aanbeveling verdienen, de Heerenstraat bij de Oostelijke elleboogbocht over de gracht door te trekken naar Veerstraat en Bennekomschen weg bij het hotel de Wereld.

In het begin der 19de eeuw werd Wageningen eenigszins uit zijn isolement verlost door den nieuwen heirweg tusschen Rhenen en Arnhem. Deze belangrijke verkeersweg volgt nog steeds de hoofdstraat van het stadje. Gelukkig zal volgens het uitbreidingsplan binnen afzienbaren tijd deze verkeersweg rondom het stadje geleid worden.

Tot vóór 20 jaren was de omgeving van het stadje nog vrijwel ongerept. Hierin is, blijkens het hierbij gaande kaartje Wageningen IV reeds veel veranderd. De Eng wordt met huizen overvloed. De natuur moet onherroepelijk wijken voor de zich uitbreidende stad, in Wageningen evengoed als in Oosterbeek en Arnhem. Onwillekeurig richt men dus zijn oogen op de wijdere omgeving. Het zou mij echter te ver voeren den lezer hier tot gids te dienen, zoodat ik volsta met te verwijzen naar het in 1925 verschenen boekje „In

de Neder Veluwe en de Geldersche vallei” door J. D. C. VAN DOKKUM en naar het door de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer in 1928 verspreide werkje „Wageningen als Woon- en Studiestad”.

Tot besluit van deze verhandeling zou ik de aandacht van den lezer willen vestigen op het landgoed Belmonte. Hierboven heb ik reeds het vermoeden uitgesproken, dat hier de Hertogelijke Ruwenhof gestaan heeft, als residentie van den villicus, aan wien de tynsen van het kroondomein betaald moesten worden. Het onregelmatig systeem van rechte lanen, loopende door het bosch, dat de tegenwoordige villa Belmonte omgeeft, roept direct de herinnering wakker aan het Nederlandsche cultuurpark van de 13de, 14de en 15de eeuw. Gedurende de 16de of 17de eeuw werd het kerkelijk domein gedeeltelijk bij Belmonte getrokken. Op den steilen rand aan weerszijden van den Hollen weg zijn nog de sporen te zien van een 17de eeuwschen monumentalen parkaanleg. Omstreeks 1850 werd het park van Belmonte echter hervormd volgens de eischen van den toen in ons land heerschenden landschapstijl. En zoo zien wij nu in het doorzicht van het heerenhuis af over den Hollen weg, weer door bosch omlijst en met boomgroepen bezet weiden en bouwland. Het is een samenweving van natuur en cultuur, die ons het Middeleeuwsche cultuurlandschap weer in herinnering brengt. Dit verschijnsel van evolutionistischen cirkelgang staat niet op zich zelf. Wij kunnen het o.a. waarnemen in de meeste buitenplaatsen in de omgeving van Amersfoort, Oosterbeek, Arnhem en Dieren. Men denke o.a. aan het uitzicht van de Steenen Tafel te Arnhem.

Belmonte, met den Hollen weg, die het land goed doorkruist, zou dus op te vatten zijn als een cultuurhistorisch monument. Wordt het als zoodanig bewaard, dan zou het in de toekomst een natuur-oase vormen temidden van de steeds groeiende stad.